

Унтер-офіцер поліції після складання відповідного іспиту міг отримати нижній (14-й) класний чин згідно з «Табелем про ранги», що звільнювало його від тілесних покарань та надавало право на підвищення платні у два рази. Цей чин зберігався за ним і у випадку звільнення з поліції. Позбавлення класного чину могло бути здійсненим тільки за судовим рішенням. Право на складання іспиту надавалося, природно, за умов бездоганної служби поліцейського, а якщо він був квартальним наглядачем, то враховувався і стан справ у кварталі.

На іспиті унтер-офіцер повинен був показати знання «короткого катехізису», вміння швидко та грамотно читати і писати, виконувати арифметичні дії. Він повинен був знати інструкції для квартального наглядача, правила ведення службового листування та статичного обліку правопорушень, а також «правила первісних слідчих дій» [15].

Таким чином, розвиток поліцейських органів у другій чверті XIX ст. характеризувався удосконаленням організаційної структури, перш за все сільської поліції, що зумовлювалося гостротою соціальної ситуації, що склалася у селі напередодні скасування кріпосного права.

Список літератури: 1. Учреждение для управления губерний 7 ноября 1775 г. // Российское законодательство X – XX веков. В 9 т. М., 1987. Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. 2. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.) К., 1966. 3. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е, Т.XX, №14231, 14252, 14354, 14392. 4. Устав благочиния или полицейский 8 апреля 1782 г. // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. М., 1987. Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. 5. Анучин Е.Н. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. СПб., 1872. 6. Мулукаев Р.С. Полиция в России (IX – нач. XX в.) Нижний Новгород, 1993. 7. Полное собрание законов Российской империи, собр.1-е, Т.XXI, отд.1-е, № 24687. 8. Сизиков М.И., Борисов А.В., Скрипилев А.Е. История полиции в России (1718–1917 гг.). Вып. 2. М., 1992. 9. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е, Т. XXVII, отд.1-е, № 21008. 10. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е, Т. XXXVIII, отд. 1-е, № 21884. 11. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е, Т. XXXVII, отд. 1-е, № 28851. 12. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. 3-е изд. СПб., 1857. Т. II. Ч. 1. 13. Остроумов С.С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М., 1960. 14. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е, Т. XXVIII, отд. 2-е, № 27372. 15. Полное собрание законов Российской империи, собр. 2-е, Т. XIII, отд. 2-е, № 12785.

Надійшла до редколегії 18.06.04

В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ 20–50-х РОКІВ ХХ СТ.

Пік досліджень про радянський тоталітаризм припав на кінець 80-х рр. ХХ ст., але історики, публіцисти, політики, чимало пересічних людей знову

й знову повертаються до цієї теми з приводу, та й без особливого приводу. Здебільшого це пов'язується з діяльністю Й.В.Сталіна.

5 березня 2003 року виповнилося 50 років з дня смерті «вождя усіх народів», а 3 квітня 2002 року – 80 років з дня обрання Сталіна генеральним секретарем Комуністичної партії. Обидва ці ювілеї були достатньо широко використані засобами масової інформації, деякими політичними силами та науковцями. Таким чином, ми маємо справу з певним феноменом, в аналізі якого можна виділити кілька сторін: 1) 1929 – 1939 – 1949 рр. – ювілей Сталіна (відповідно 50 – 60 – 70 років з дня народження). Тут Сталін у офіційній пресі зображується як «машиніст локомотиву історії», «корифей науки» і т.д. У «Привітанні товаришеві Й.В.Сталіну від Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України» підкреслювалося: «Український народ ніколи не забуде і вічно буде славити Вас, товаришу Сталін...» [1, с.7]. Невже це дійсно так? Але ставлення до Сталіна знає й інші часи: 2) 1953 – 1987 рр., коли в офіційній пропаганді, та й побутовій свідомості багатьох людей панувала думка, що Сталін – видатна історична особистість, яка припустилася деяких помилок; 3) 1987 – 1996 рр. – переважання критично-викривального, ідеологічного напрямку в оцінці Сталіна. Як писав у ті роки відомий український дослідник діяльності Сталіна Юрій Шаповал: «А що ж Сталін? Він знову ... живий. Він знову – на екранах і на сторінках різних видань. Тільки це вже не мудрий, далекоглядний вождь, а психічно ненормальний, кровожерливий тиран, в минулому агент царської охоранки, в оточенні ще гірших соратників...» [2, с.268]. 4) Новий етап в оцінці діяльності Сталіна начався приблизно з 1997 р. і досить яскраво виявився у 2002 р. За нашими неповними підрахунками, за 1998 – 2002 рр. вийшло 35 книг безпосередньо про Сталіна, у тому числі 10 у 2002 р. (неповність підрахунків пояснюється зрозумілою недоступністю літератури). Абсолютна більшість з них вийшла в Росії.

Серед публікацій останніх 15 років (а саме вони мають і зараз певне наукове значення) – велике розмаїття оцінок, сюжетів, аспектів. Тут і криваві репресії, «кремлівський горець», «казармений соціалізм», «чому Сталін, а не інші?» і т.д.

Серед теоретичних проблем особливого значення набувають наступні: визначення поняття «сталінізм», його співвідношення з іншими теоретичними концепціями (тоталітаризм та ін.), Сталін як соціально-політичний феномен, питання про соціальну базу сталінського режиму, причини його живучості.

Визначенню поняття «сталінізм» надавали суттєвого значення під час усіх 4-х етапів аналізу цього феномену. Відомо, що у 30-ті роки Л.Каганович носився з ідеєю замінити поняття «марксизм-ленінізм» сталінізмом і не випадковим був тоді вислів «Сталін – це Ленін сьогодні». «У нас багато говорять про культ особи, – писав І. Еренбург у своїх мемуарах. – До початку 1938 р. вірніше застосувати просто слово «культ» у його первісному, релігійному значенні. В уяві мільйонів людей Сталін перетворився в міфічного напівбога, усі з трепетом повторювали його ім'я, вірили, що він один може врятувати Радянську державу від навали та розпаду»[3, с.175]. При

усій повазі до свідчень сучасника тих подій, хотів би відзначити, що «не всі з трепетанням» це робили і взагалі не всі це робили.

У роки хрущовської відлиги, як відомо, мова йшла про «чужий соціалізму «культ особи», який, правда «не міг змінити суті соціалізму».

У часи перебудови найпоширенішим стало визначення сталінізму, яке дав Д.Волгонов: «...Сталінізм є викривлена теорія і практика соціалізму, яка боготворить силу та насильство як універсальний засіб реалізації політичних та соціальних цілей. Сталінізм – це одномірне бачення світу, яке схвалює використання будь-яких радикальних засобів для досягнення висутої мети, що врешті виявляється деформованою. Сталінізм викликав глибокі протиріччя між економічним базисом та політичною надбудовою, народом з бюрократією, справжньою культурою та її сурогатами, соціалістичними ідеалами та їх «реалізацією». Сталінізм виражає не тільки процеси деформації народовладдя, але його переродження в особливий різновид політичного цезаризму» [4, с.28]. Хоча це визначення і стало у той час найпоширенішим, воно, на наш погляд, невіддале, оскільки занадто поширене, нечітке, не враховує концептуальних підходів, які є загальноживаними у західній політології та історіографії. Точнішими, на наш погляд, є визначення, які дали В.Макаренко та Г.Водолазов. Так, наприклад, В.Макаренко відзначає: «Сталінізм – це політичний режим, який охоплює усі сфери відносин, діяльності і свідомості» [5, с.135]. Г.Водолазов, розглядаючи сталінізм як ідеологію та суспільну систему, вважає, що «зрілий, розвинутий сталінізм, який склався до середини 30-х років, – це антигуманістична, волюнтаристська ідеологія бюрократичної еліти, що абсолютизує і прославляє насильство у всіх його іпостасях», а як система соціально-політичних відносин сталінізм являє собою диктатуру бюрократії «в її найбільш варварських, найбільш терористичних формах» [6, с.142].

І перша, та й інші наведені тлумачення поняття «сталінізм» охоплюють ідеологічні аспекти, які стають фактично єдиним змістом терміна. У цей період деякі вчені вирішили розділити терміни «сталінізм» та «сталінщина». Сталінізм вони вважали теорією, а сталінщину – практикою політичного режиму. І.Бестужев – Лада визначав сталінщину як злочинні політичні авантюри, грубе свавілля, беззаконність, масові, необгрунтовані репресії, тобто усі злочини на ґрунті зловживання владою, пов'язані зі спробами реалізувати сталінізм, під яким розумілася «жахлива утопія казарменого соціалізму» [7, с.299].

Наявність широкого спектру думок про зміст поняття «сталінізм» пояснювалося в той час двома групами факторів. До першої належали причини, безпосередньо пов'язані з досягнутим історичною наукою ступенем розвитку. Процес перебудови вітчизняної історіографії, який почався у 1987 р., пройшов шлях від спроб «підновлення» старих догм (за допомогою передозування «негативу» і «позитиву») до необхідності їх зміни і створення нових наукових конструкцій. Однією з особливостей цього процесу і стало введення в науковий обіг нових категорій, у тому числі – «сталінізму».

Іншу групу факторів, які викликали такі суттєві розходження у тлумаченні сталінізму, у радянській історіографії перебудовного періоду назвали

«генетичними» [8, с.139]. Термін «сталінізм» було запозичено із західної історіографії, де цей термін теж розуміли по-різному. Західноберлінський професор М.Рейман з приводу цього писав: «Саме поняття «сталінізм» не має стабільного змісту: воно вживається як для визначення системи суспільства, так і системи політики чи ідеології, для визначення політичного устрою і режиму, заснованого на терорі та свавіллі, для визначення політичних та ідейних течій, що солідаризуються зі Сталіним, і т.д.» [9, с.121].

Юрій Шаповал вважає, що поняття «сталінізм» слід використовувати насамперед з метою узагальнення вирішальних ознак діяльності Сталіна як керівника, тобто його особистих якостей. У цьому плані слід визнавати також наявність ленінізму, хрущовізму, брежнєвізму тощо [10, с.4]. Близька до цього також думка авторів книги «Режим влади Сталіна. К історії формування», які вважають, що поняття «культ особи Сталіна» слід замінити на інше – «режим особистої влади Сталіна» [11, с.9–10]. На наш погляд, раціональність цієї думки полягає в тому, що вона дозволяє виявити те особливе, що характеризує даний період, його відмінність від попереднього, врахувати особистий фактор та його вплив на політичний розвиток країни.

Все ж, як нам здається, точнішим буде використання загальноновживаної політологічної термінології, особливо щодо періоду 20-х – 40-х років. Адже тут мова йде не лише про сталінізм, але й про ленінізм, про витоки, передумови, суть та особливості формування радянського тоталітарного режиму [12, с.4].

Думається, правильно зазначає у своїй книзі «Масовий терор як зміст державного управління в СРСР (1917 – 1941 роки)» Сергій Білокінь, коли пише, що один з міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній-єдиній особі» [13, с.77].

По-новому підійшов до визначення назви періоду 20-х років відомий дослідник цього етапу С.Кульчицький. Він назвав свою монографію, що вийшла друком 1996 року, «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)». Термін «комунізм», як відомо, має багато значень, в тому числі політичний лад, теорія, партія і тому використана назва достатньою мірою об'єктивно відбиває ті процеси, які відбувалися в цей час в Україні.

У кінці 80-х рр. одним з головних питань, яке досліджували фахівці, було пов'язане з тим, чи є сталінізм рівнозначним марксизму. А.Ципко тоді вважав Сталіна «одним з найпопередніших та ортодоксальних марксистів» [7, с.181, 193], а Б.Орешин та А.Рубцов відзначали, що «Сталін за рядом параметрів був більш послідовним марксистом, ніж Ленін» [6, с.565]. Зараз це питання не має такого суттєвого значення. Використовуючи термінологію Ю.Шаповала, і «брежнєвізм», і навіть «хрущовізм» теж, на нашу думку, у широкому контексті були різновидами сталінізму. Щодо «брежнєвізму» – то це, мабуть, не викликає сумнівів, бо це був дійсно густо зафарбований сталінізм 60 – 80-х рр. ХХ ст. А щодо «хрущовізму», то, незважаючи на застосування «культу особи», деяку лібералізацію режиму, влучно названу І.Еренбургом «відлигою», основи сталінського режиму, система влади,

монополія комуністичної партії, ідеократія, форми власності – все це було збережено, прибрано лише найодіозніші елементи.

Професор В.Якунін з Дніпропетровська, проаналізувавши нову хвилю сталініани за останні 4–5 років, відзначає, що в цій літературі проглядаються три основні тенденції:

- 1) переважно викривальна, яка нерідко механічно ототожнює сталінізм з німецьким фашизмом (націонал-соціалізмом), а Сталіна з Гітлером;
- 2) об'єктивно-пізнавальна, на підставі нового, об'єктивнішого переосмислення історії радянського суспільства;
- 3) апологетична, яка ставить питання про повну реабілітацію Сталіна та сталінізму [14, с.143].

Звертає на себе увагу те, що автор взяв за основу ідеологічний, а не концептуально-теоретичний підхід, розподіливши усіх дослідників на тих, хто «за» Сталіна, «проти» і «утримався» (умовно кажучи). Не зовсім зрозуміло, що означає «пізнавальна» тенденція. Не можна погодитись із тим, що прибічники першої тенденції механічно ототожнюють сталінізм з націонал-соціалізмом. До цієї тенденції Віктор Якунін залучив і одного з авторів цих рядків. Тому ми і заперечуємо проти такого формулювання, відзначаючи, що в цілому шановним професором зібрано цікавий матеріал, якому зроблено достатньо ґрунтовний аналіз.

На наш погляд, науковий підхід до аналізу подій 20–80-х рр. (а саме цей період і є періодом дії сталінізму-комунізму) передбачає використання таких концептуальних підходів, як теорія модернізації, цивілізаційний підхід та теорія тоталітаризму [15, с.3].

Однією з найпоширеніших у російській історичній думці є теорія модернізації. Американська історико-політологічна думка вважає, що під модернізацією треба розуміти, перш за все, індустріалізацію та урбанізацію країни. Слід відзначити, що вперше такі ідеї в російській історіографії з'явилися ще наприкінці 80-х років минулого століття. Ще у 1990 р. у журналі «Рабочий класс и современный мир» була опублікована стаття В.Дам'є і А.Рябова, де вони запропонували схему соціального розвитку СРСР, що базувалася на індустрізмі як особливій техніко-технологічній стадії суспільства [16, с.202–209].

Тоді ж у статті Ю.Левади була зроблена спроба розглянути сталінізм як чергову спробу традиційної модернізації у розвитку російського (у широкому значенні цього слова) суспільства. Встановлюючи паралель між подіями 30-х років і модернізацією Росії Петром I, автор цієї публікації відзначав, що «зادум був у тому, щоб узяти деякі плоди чужої цивілізації, не задумуючись на якому соціально-економічному «дубі» ростуть такі «жолуді» [6, с.454]. Звичайно, порівняння сталінських та петровських перетворень не було оригінальним і у 80-ті рр. ХХ ст. це означало, що сталінська індустріалізація не дуже відрізняється від кріпосницького «петровського вибуху» мануфактуризації початку XVIII ст.

На сучасному етапі теорія модернізації у російській історіографії набуває все виразніших рис. Як справедливо відзначає Г.Г.Єфіменко, модернізаційні процеси в США чи Західній Європі суттєво відрізнялися від подіб-

них процесів у СРСР. Тому, щоб пояснити нерівноцінність модернізації в СРСР з аналогічними за назвою процесами у країнах Заходу, російські історики вживають 8 емфемізмських термінів: «радянська», «консервативна», «незавершена», «наздоганяюча», «імперська», «мобілізаційна», «сталінська», «особлива» [15, с.8].

Досить показово у цьому плані є монографія А.Вишневського «Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР», що вийшла друком 1998 р. Автор у ній послідовно проводить думку про те, що модернізація в СРСР була неминучою, незалежно від того, хто б переміг у громадянській війні – червоні чи білі, бо це була потреба та вимога часу. Така «консервативна модернізація, – пише А.Вишневський, – дозволила СРСР сприйняти, а частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств (сучасні технології, зовнішні форми життя, науку, освіту), але не змогла створити адекватних соціальних механізмів їх саморозвитку (ринкової економіки, сучасної соціальної структури, сучасних інститутів громадянського суспільства, політичної демократії)» [17, с.418].

У рамках «цивілізаційного» підходу є різні бачення особливостей розвитку Росії та її місця в світі. Лише незначна частина прихильників такого підходу наголошує на «наздоганяючому» типі розвитку російської цивілізації. Більше розповсюджені інші інтерпретації власної цивілізації. Одні з дослідників вважають, що Росії не властиві ні західний, ні східний шляхи розвитку, а реформи були боротьбою з сутністю Росії. Інші пропонують ідею «великого стрибка», внаслідок якого Росія стане визначним світовим лідером. Треті, наголошуючи на різному світосприйнятті, заперечують західний досвід, оскільки головна ідея західного суспільства («свобода») суперечить ідеї «правди – справедливості», що є основою в Росії і в майбутньому стане основою в усьому світі. Четверті вважають, що Росія ближче до сходу. Але майже всі дослідники, аналізуючи розвиток Росії у ХХ ст., не враховують багатонаціональність радянської держави, висновки робляться саме на основі російського етносу [15, с.4]. Окремою формою цивілізації називає радянське суспільство А. Соколов [18]. А інший російський публіцист С. Кара-Мурза навіть видав монографію під такою назвою [19]. Серед прихильників такого підходу найближчою нам є точка зору новосибірського вченого О.Ахієзера. Узагальнюючи суть «радянської цивілізації», він пише: «Це дійсно була нова цивілізація, але не посткапіталістична. Це була унікальна форма суспільства, «застряглою» між двома основними цивілізаціями – традиційною та ліберальною» [20, с.396].

Дуже важливим нам здається висновок Г. Сфіменко про кардинальні зміни у оцінках «сталінського» періоду історії країни з боку російських істориків. Національні інтереси Росії потребують позитивного іміджу радянської держави. Адже у 1990-х рр. економічне становище більшості населення значно погіршилося. Це суттєво змінило ставлення до радянського минулого. Викриття злочинів компартійно-радянського керівництва стало сприйматися як обмовлення власної історії. Поряд з вищезазначеною причиною таке негативне ставлення до викривальних праць зумовлене також і тим, що Росія, як колись і СРСР, претендує на провідну роль у світовій по-

літиці, поширеними в країні залишаються месіанські ідеї [15, с.7]. Актуально і доречно звучить теза П. Столипіна: «Вам нужны великие потрясения, а нам нужна Великая Россия». «Великие потрясения» в історичній науці, які були у 1987 – 1992 рр. тепер уже не потрібні, їх змінює відкритий чи прихований апологетизм. Це достатньо ілюструє висловлювання Ю.Полякова про те, що у той період (1987 – 1992 рр.) в історичній науці було зруйновано все старе і не створено нічого нового [21, с.18]. Одним з проявів нових підходів до історичного минулого стало затвердження державних символів Російської Федерації, в яких радянська символіка знайшла своє відображення в музиці до державного гімну та прапорі Збройних Сил, спробах відновити пам'ятник голові ВЧК–ОГПУ Ф.Дзержинському та ін. Звичайно, що яскравими представниками неосталінських сил залишаються сучасні комуністи.

27 жовтня 2001 р. у Москві відбувся «черговий» XXXII з'їзд СКП–КПРС (який об'єднує комуністів у рамках СНД). На ньому з доповіддю виступив лідер КПРФ та голова СКП–КПРС Г.Зюганов. У кінці доповіді він заявив: «В останній час в республіканських організаціях та у суспільстві в цілому підіймається питання про перегляд та відміну рішень XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки», а також прийнятої на його основі 30 червня 1956 року постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Першими в СКП–КПРС з такою ініціативою виступили комуністи Грузії на своєму з'їзді. Цю ініціативу підтримали з'їзди компартій Казахстану і Таджикистану. Разом з тим окремі загони комуністичного руху заявляють про передчасність розгляду цього питання, неправомірність нашого Союзу переглядати рішення КПРС.

Думається, тут не зовсім праві як ініціатори розгляду цього питання, так і його опоненти. Сам Й.В.Сталін реабілітації не потребує. (Підкреслено нами. – В.Г.; О.Я.). Відзначимо, що і у постанові ЦК КПРС розкривається його видатна роль у будівництві та захисті соціалізму у нашій країні, перед цим тьмяніють помилки, яких він припустився у керівництві нашою Батьківщиною. Суть же рішення з'їзду і постанови ЦК у тому, що у ньому засуджується культ особи як такий, незалежно від того, з якою людиною він пов'язаний. Разом з тим необхідно повернути краше із спадку Сталіна у наш сьогоdnішній ідейний і організаційно-політичний обіг, вивчати досвід його епохи з позицій завдань поточного дня» [22, с.18].

Цілком можна погодитися з оцінками В.Якуніна, який вбачає в такій позиції три аспекти: 1) констатація факту поширення у компартіях СНД (а значить досить широких мас населення) настроїв звеличення та нової хвилі ідеалізації Сталіна та сталінізму; 2) Зюганов у оцінці ролі і місця Сталіна фактично повертається до положень не XX з'їзду, а періоду 1953 – 1955 рр., коли переважала думка про велич вождя і не говорилося про його злочини; 3) пропонується повернення до всього кращого, що було у роботах Сталіна і досвіді сталінізму, тобто повернутися до ідеалів та механізмів диктатури [14, с.144].

Про зміну суспільних настроїв свідчать і ренегатство колишніх завзятих антисталіністів, таких, як А.Ципко і, у певній мірі Р.Медведев. А.Ципко, стаття якого «Витоки сталінізму» у часописі «Наука и жизнь» з

критикою сталінізму набула широкого розголосу у 1988 – 1989 рр. і тоді читалася та обговорювалася широким загалом, тепер пише: «Сталін був мудрим державним діячем, який прекрасно знав російську душу... Було б дурницею заперечувати, що у вирішальні хвилини вождь приймав геніальні рішення» [23]. Про які ж «геніальні рішення» у «вирішальні хвилини» йдеться? Можливо, про рішення, що призвели до голодомору і геноциду українського народу у 1932 – 1933 рр.? А може рішення 1937 року? Або явно проглядає «геніальність» рішень 1941 року, зокрема у битві за Київ? Адже це теж були вирішальні хвилини!

У чому ж причини такого феномену Сталіна, що навіть затяті антисталіністи перетворюються у апологетів сталінізму? У зв'язку з цим великого значення набуває питання про соціальну базу сталінізму, тобто про тих, хто його підтримував, йому вірив, захоплювався ним і т.д. Л.Баткін ще у 1989 р. прийшов до висновку, що Сталіну свідомо вірили лише 15–20 % населення. Цю цифру він отримав, виключивши ті прошарки, які не могли «співчувати» Сталіну. До них він відніс ув'язнених ГУЛАГу, розкуркулених, тих, хто врятувався від голоду на селі на «будівлях соціалізму», залишився на селі, тих, хто просто боявся Сталіна, сприймаючи його як нового Івана Грозного. Сюди ж він відніс вислані народи, сотні тисяч «колишніх», і «спеців», інтелігентів, які «все розуміли», і навіть тих делегатів XVII з'їзду ВКП(б), які голосували проти Сталіна і «більшу частину апарату, яка «вірила» надто своєкорисливо» [6, с.27–28]. Але при цьому слід враховувати, що дуже важко визначити критерій «свідомо вірили». Наскільки глибоким повинно було бути це усвідомлення? До того ж, слід урахувати, що такий підрахунок робився в роки піку викриття Сталіна та сталінізму. Ми б запропонували інший критерій: 1) вірили Сталіну; 2) в основному вірили; 3) не вірили. Враховуючи досить сильний пропагандистський прес, традиційні для Росії царистські настрої, кількість тих, хто вірив чи в основному вірив, слід підняти до 65 – 75 %. На користь цієї тези свідчить і те, що серйозної опозиції Сталіну після XVII з'їзду ВКП(б) (1934 р.) не було.

У 30–40 рр. у свідомість народу впроваджувались елементи релігійного сприйняття, релігійної психології з усіма її ілюзіями, самонавіюванням, некритичністю, нетерпимістю до інакомислення та фанатизмом. У виникненні та розвитку культу Сталіна значну роль відіграли масштаби репресій 30-х років. У злочини було втягнуто мільйони людей. Тисячі партійних працівників входили у «трійки» та Особливі народи. Десятки тисяч активістів та керівників підприємств громили «ворогів народу». Сотні тисяч комуністів голосували за виключення «ворогів народу» з партії. Мільйони людей на мітингах та демонстраціях вимагали суворої розплати для «ворогів народу». При цьому на суд і розправу видавали нерідко своїх власних друзів. Звичайно, були й ті, хто сумнівався, коли мова йшла про якісь конкретні випадки, але й вони, як правило, мовчали, полегшуючи тим самим свавілля. Навіть маючи сумніви, люди заставляли себе повірити в Сталіна, який ніби-то все знає і не може помилятися. Культ Сталіна допомагав їм заспокоїти свою совість. Як вірно відзначав колись Рой Медведев «Сплав суперечливих почуттів та настроїв, який сформувався у роки терору – одна

з важливих причин діяльності і міцності культу Сталіна. Між терором і культом Сталіна був і прямий, і обернений причинно-наслідковий зв'язок» [3, с.176].

Цікаву думку щодо співвідношення понять «Сталін» і «сталінізм» висловив у свій час Ю.Борисов. Він писав: «Що стосується Сталіна і сталінізму, я б не ототожнював повністю ці питання. Як не дивно може це здаватися спочатку, але одне може існувати без іншого. Сталін з його поганим характером діяв до кінця 20-х років без броні сталінізму. Та й виконував він її не один і, як виявилось, не лише для себе. Коли командно-бюрократична система розгорнулася на повну потужність, він, перебуваючи на її вершині, міг діяти лише як її головний функціонер. І у цій своїй якості міг бути замінений іншою людиною (наприклад, Берією, який про це мріяв), виконуючи ті ж функції «верховного обслуговування системи» [24, с.229–230].

Деякі функції тоталітарного апарату іноді розглядають як його функціональне виправдання. Перш за все мається на увазі «встановлення порядку». Коли сьогодні чимало людей зітхає: «При Сталіні був порядок!» – то вони не згадують, якою ціною був досягнутий цей порядок. Дехто думає, що розстрілювати чи посилати в концтабори на «10 років без права листуватися» треба когось іншого, і що тоталітарна система не дає гарантій на безпеку нікому, навіть високопоставленим її посадовцям, про що свідчать репресії 1937–1939 рр., а також післявоєнна «ленінградська справа» і т.д. і т.п. у тисячах варіантів, які торкалися мільйонів людей. Між тим існує тенденція повного виправдання репресій. У книзі Б.Соловйова та В.Суходєєва «Полководець Сталін» пишеться: «С всі підстави стверджувати, що репресії, які проводилися в СРСР у 30-ті роки, не були продуктом свавілля. Вони були фактором соціальних відносин та інструментом зміцнення могутності та обороноздатності молоді радянської держави» [25, с.201]. Написано так, ніби все це відбувається принаймі у 1939 році, а не 60 років потому. Читається ніби коментар до «Краткого курса истории ВКП(б)», де серед авторів «сам» Сталін.

У подібному дусі написано й книгу Р.Баландіна та С.Миронова «Клубок» вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы». В оцінці Сталіна вони відроджують у більш прямолінійній формі формулу М.Шолохова «Був культ, але була й особа». Погані культу були у М.Хрушова, Л.Брежнєва, М.Горбачова, Б.Єльцина, а у Сталіна – хороший [26, с.211–212].

Одна з причин нової хвилі сталініани, на наш погляд, якраз і пов'язана з необхідністю для певної частини населення наявності «хорошого культу». Дехто потребує яскравої особистості на вершині влади, а дефіцит харизматичних лідерів – у наявності.

Як вірно зауважує Юрій Шаповал: «Україні судилося досить рано стати тим «лакмусовим папірцем», на якому виявилися якості Сталіна як керівника» [10, с.11]. Ставлення Сталіна до української державності досить виразно було висловлене ще у 1918 р., коли у розмові з В.Затонським він сказав: «Досить грати в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру» [27, с.230]. Цієї лінії він фактично дотримувався до самого кінця свого

правління. Разом з тим в короткій біографії Й.Сталіна читаємо: «Немає жодної радянської республіки, в організації якої Сталін не приймав би активної та керівної участі. Сталін керує боротьбою за Українську Радянську Республіку...» [28, с.67–68]. Як Сталін боровся за Україну в цей час, видно з його статті у газеті «Правда» 10 жовтня 1920 р. У ній він відверто писав, що «Центральна Росія... не може довго триматися без допомоги окраїн, де є достаток сировини, палива, продуктів продовольства», а «вимога відокремлення окраїн від Росії, як форма стосунків між центром і окраїнами, повинна бути виключена...» Як аргумент він нагадав «недавню історію з Україною», яка «розкрадалась німецьким капіталом» (а перед цим пише, що Центральній Росії потрібна сировина, продукти, паливо і т.д. – де різниця з німецьким капіталом?) «Так звана незалежність так званих незалежних Грузії, Вірменії, Польщі, Фінляндії та ін., – пише Сталін, – є лише оманлива видимість, що прикриває повну залежність цих, з дозволу сказати, держав від тієї чи іншої групи імперіалістів» [29, т. 4 с.351, 352, 353].

На X з'їзді РКП(б) українські комуністи піддали критиці тези і доповідь Сталіна з національного питання. Зокрема, В.Затонський у своєму виступі зазначив, що «ці тези як ніби писалися поза часом і простором. Загалом і у цьому їх можна було написати і до Жовтневої революції, і в 1917 р. після Жовтневої революції, і у 1919 р., і у 1918 році». М.Скрипник багато у чому був солідарним з В.Затонським в оцінці доповіді Сталіна. Він відзначив, що у доповіді Сталіна «питання не було вирішено ні в найменшій мірі» [30, с.48–49].

Сталін у відповідь констатував, що заява Затонського «його вразила», і що у тезах Затонського «жодної пропозиції практичного характеру йому не вдалося знайти», що не є аргументом, а захистом за принципом «сам такий». Сталін відзначив, що ще недавно говорили, «що українська республіка і українська нація – видумка німців. Між тим ясно, що українська нація існує» [29, т. 5 с.48–49]. Очевидно, це було відкриттям для наркома у справах національностей Сталіна.

Справжня суть національної політики керівництва більшовицької партії рельєфно сформульована Сталіним у його таємному листі до Леніна від 22 вересня 1922 р. У ньому Сталін пояснив суб'єктивні причини існування національно-комуністичного крила у республіках. «За чотири роки громадянської війни, – писав Сталін, – коли ми, зважаючи на інтервенцію, змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своїм бажанням, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають дійсної незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання ЦеКа РКП, як обман і лицемірство з боку Москви... Молоде покоління комуністів на окраїнах гру (підкреслення наше – В.Г., О.Я.) в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так само уперто вимагають від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» [31, с.199].

Цинізм, з яким Сталін пише про «гру в незалежність», та сама ця термінологія свідчать про те, що це була цілеспрямована та продумана полі-

тика, а не експромт чи особисті емоції Сталіна. Політика, яка проводилася уже майже 5 років, не мала нічого спільного з гаслом про «самовизначення нації». Підступність, зневага до «невеликоруських» народів, «окраїн», таким чином, були наріжним каменем «національної» політики більшовиків з перших днів їх перебування при владі.

Це лише фрагмент одного з епізодів до сюжету «Сталін і Україна». Для того, щоб належно розкрити це питання, треба багатотомне видання, настільки значним є перелік злочинів Сталіна та сталінізму щодо України та мартиролог жертв до нього. В українському рахунку до Сталіна також колективізація і геноцид 1932 – 1933 рр., «розстріляне відродження», трагедії поразок, окупації та руху опору 1941 – 1944 рр., мільйонні списки розстріляних, закатованих, зламаних доль, життів, порушення генофонду нації, відставання від передових країн Заходу, низький рівень життя.

Нова хвиля сталініани пояснюється певними політичними, соціально-економічними, психологічними причинами. Політичні пов'язані з прагненням лівих сил консолідуватись на ідейній базі сталінізму, використати ювілей Сталіна та певні настрої частини населення для зміцнення своїх позицій. Соціально-економічний – пов'язаний з низьким рівнем життя, ностальгією частини населення за стабільним, як їм здається, минулим. Психологічні – у менталітеті частини населення, яке прагне харизматичної особистості, а інша частина – наведення порядку, який вона розуміє дещо прямолінійно. З наукової точки зору нові дослідження про Сталіна та сталінізм мають певне значення використанням нових методологічних підходів, зокрема цивілізаційного, модернізації, але ці нові підходи часто-густо використовуються для оновлення, підфарбування старих схем про неминучість, доцільність, корисність сталінізму. Міфи, на жаль, залишаються.

Список літератури: 1. Привітання товаришеві Й.Сталіну від Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України// Більшовики України. 1949. № 2. 2. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). К., 1994. 3. Цит. за Медведев Рой. О Сталине и сталинизме// Знамя. 1989. № 4. 4. Волкогонov Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. В 2-х кн. Кн. 1. Ч.1. М., 1989. 5. Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм. Ростов на Дону, 1989. 6. Осмыслить культ Сталина. М., 1989. 7. Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. М., 1989. 8. Сидоров А.В. Сталинизм: опыт и уроки осмысления// Вопросы истории КПСС, 1990. № 7. 9. Рабочий класс и современный мир, 1990. № 1. 10. Шаповал Ю.І Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993. 11. Режим личной власти Сталина. К истории формирования. М., 1989. 12. Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Х., 2001. 13. Білокінь С. Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР. К., 1999. 14. Якунин В.К. Кто и зачем вызывает из забвения дух Иосифа Сталина?// Грані, 2002. № 5 (25). 15. Єфименко Г.Г. Радянська модернізація 1920-х–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків)// Укр. іст. журнал. 2002. № 5. 16. Рабочий класс и современный мир. 1990. № 2. 17. Вишневский А.Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. М., 1998. 18. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940. Учебное пособие для вузов. М., 1999. 19. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация (книга первая). М., 2001. 20. Ахмезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). 2-е изд. Новоси-

бирск, 1997. Т.1. От прошлого к будущему. 21. Поляков Ю.А. Историческая наука: время крутых поворотов// Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. М., 1996. 22. Комунист України. 2002. № 1. 23. Комсомольская правда в Украине. 2002. 3 апреля. 24. Борисов Ю.С., Курицын В.М., Хван Ю.С. Политическая система конца 20–30-х годов. О Сталине и сталинизме// Историки спорят. М., 1989. 25. Соловьев Б., Суходеев В. Полководец Сталин. М., 2001. 26. Баландин Р., Миронов С. «Клубок» вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы. М., 2002. 27. Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 2. К., 1964. 28. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Изд. второе, исп. и доп. М., 1948. 29. Сталин И.В. Соч. М., 1947. 30. Протоколы X съезда РКП(б). М., 1933. 31. Известия ЦК КПСС. 1989. № 9.

Надійшла до редколегії 20.07.04

О.М. Головки

ЗАГАЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І ПИТАННЯ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КІНЦІ ХVІІІ– НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В історії людства спеціалізація фінансових органів у державному апараті виробилася не одразу. Протягом досить тривалого періоду фінансово-адміністративні, передусім фіскальні функції виконувалися тими ж посадовими особами, якими і правоохоронні, військові тощо. Досить згадати у вітчизняній історії загибель київського князя Ігоря у 945 р., котрий ходив «по додаткову данину» до древлян. Доволі швидко в історії державних утворень почали виникати спеціалізовані фінансові органи – перші банки з’явилися, як відомо, у стародавньому Вавилоні, а Єгипет, давні Греція та Рим вже мали збирачів податків, митарів. І все-таки загальна адміністрація, кривно зацікавлена у акумулюванні коштів для державних потреб, у тому числі на утримання її самої, ще протягом століть приділяла першорядну увагу фінансовим питанням.

Та й сьогодні, в умовах розбудови незалежної демократичної правової держави в Україні питання фінансового підґрунтя функціонування всього державного механізму має принципове значення для досягнення поставлених завдань і цілей. При тому, що органи фінансового управління новітнього часу чітко спеціалізовані, профілізовані, мають розвинену нормативно-правову базу, без взаємодії з органами загальної адміністрації вони не зможуть виконувати належним чином свої функції.

Відтак, звернення до історичного досвіду участі органів загальної адміністрації Російської імперії на регіональному (губернському) рівні має не тільки науково-пізнавальне з точки зору вітчизняної історії держави і права, а й певне практичне значення. Тим більше, що до цієї проблематики вітчизняні науковці до сьогодні не зверталися. Винятком тут може слугувати монографія В.М. Грицака, у якій досить детально проаналізовані правовідносини губернаторів та губернських органів управління фінансами на матеріалах Харківської губернії протягом другої половини ХІХ ст., а також особливості регламентації цих відносин [1].

На початок досліджуваного періоду завдання і повноваження загальної адміністрації щодо питань фінансового управління були вельми суттєвими.